

AFGANİSTAN ÖZBEK ŞİİRİNİN YAZIM SORUNLARI*

Selahittin TOLKUN**

Özet

Afganistan'ın kuzeyinde yer alan ve kaynaklarda *Bend-i Türkistan*, *Türkistan-ı Sagır*, *Cenubî Türkistan* gibi adlarla anılan bölge yaklaşık olarak bin beş yüz yıldır Türk yurtdur. Bölgede günümüzde esasen Özbek ve Türkmen Türkleri yaşamaktadır. Özbekler ülkede üçüncü, Türkmenler ise dördüncü büyük etnik topluluktur. Bilhassa geçtiğimiz son yüzyılda ülkedeki başta totaliter idareden, ardından iç kargaşalardan dolayı Türk toplulukları ana dillerinde eğitim görememişlerdir. Klasik Doğu Türk Edebiyatının büyük şairleri Ali Şir Nevâî ve Hüseyin Baykara gibi birçok Türk edip ve şairinin yetiştiği bu coğrafyada Türkçe, son yüzyılda varlığını edebî alanda esasen şiirde gösterebilmiştir. Afganistan'da resmi dil Derice-Farsçadır. Yakın dönemde kabul edilen kanun sayesinde azınlıklar yoğun oldukları bölgelerde anadillerinde eğitim yapabilmektedir. Afganistan Özbekleri tarihî Klasik Doğu (Çağatay) Türkçesinin mirasçısı olarak hâlen dahi şiir dilinde geleneği sürdürmektedirler. Ancak geleneği sürdürürken öte yandan kuzeyde, Özbekistan Cumhuriyeti'nde gelişen yazı ve şiir dilinden de etkilenmektedirler. Afganistan'daki Özbek ve Türkmen Türkleri hâlen dahi Arap alfabesi kullanmaktadırlar. Geçmişte yaklaşık bin yıl kullanılan Arap alfabesi yerine günümüz Türkistan Cumhuriyetlerinde alfabe durumu şöyledir. Özbekistan ve Türkmenistan'da Latin; Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'da Kiril alfabesi kullanılmaktadır. Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'ndeki Uygur Türkleri ise tarihî Çağatay ve Osmanlı yazı sistemiyle hiç ilgisi olmayan Arap kökenli bir alfabe kullanmaktadırlar. Bütün bunları dikkate aldığımızda diyebiliriz ki Klasik Doğu (Çağatay) Türk yazı geleneğini hem alfabe hem de yazım yönünden yalnızca Güney Türkistan'da (Afganistan) yaşayan Özbek ve Türkmen Türkleri sürdürmektedirler. Afganistan Özbek şiir dilinde; görebildiğimiz kadarıyla klasik şiir geleneği, Deri-Fars dili, Özbekistan ölçünlü dili gibi değişik etkenler sonucunda imlada önemli ikilikler, tutarsızlıklar görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Afganistan Özbek şiiri, Afganistan'daki Özbekler, yazım sorunları

ORTHOGRAPHIC PROBLEMS OF THE UZBEK POETRY OF AFGHANISTAN

Abstract

Northern Afghanistan, which appears in historical sources with names like `the embankment of Turkestan`, `Lower Turkestan`, Sothern Turkestan`, has been populated by Turkic peoples for almost one thousand and five hundred years. The region is still mainly populated by Uzbeks and Turkmens. Uzbeks are the third largest ethnic group in the country and the Turkmens the fourth. Particularly in the last century Turkic peoples have been deprived of education in their mother tongue as a result of totalitarianism and internal disorder. Here at in the region, where Ali Sher Navai and Husein Bayqara the founders of Eastern Turkic Literature had produced their work and which had been a centre of Turkic literature for centuries, Turkic has mainly become a language of poetry in the last century. The official language in Afghanistan is Dari=Persian. The minorities have obtained the

* Bu yazı, 23-27 Mayıs 2016 tarihlerinde Saraybosna'da düzenlenen *Uluslararası Türkçe Kongresi*'nde sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-mail: stolkun@anadolu.edu.tr

opportunity to conduct education in mother tongue with a recent regulation. Uzbeks of Afghanistan, who are inheritors of the Classical Eastern (Chagatai) Turkic, still maintain the tradition of poetry. However, they also are under the influence of the written and poetical language developing in the north in the Republic of Uzbekistan. Uzbeks and Turkmens in Afghanistan are still using the Arabic script. The contemporary situation in the use of scripts in the modern-day Turkestani republics, where the Arabic script had been used for almost a millennium in the past, is as follow: the Latin script is used in Uzbekistan and Turkmenistan, the Cyrillic script in Kirgizia, Kazakhstan and Tajikistan. In the Chinese controlled autonomous republic in Eastern Turkestan an Arabic based script, which has nothing to do with the historical Chagatai and Ottoman alphabets, is used. When all these are taken into consideration it could be said that Classical Eastern (Chagatai) Turkic written language is maintained only in Southern Turkestan (Afghanistan) by Uzbeks and Turkmens. It is seen that significant dualities and contradictions are present in the Uzbek poetical language of Afghanistan as a result of influences from various sources like the classical poetry tradition, the Dari-Persian language and the standard language of Uzbekistan.

Key words: The Uzbek Poetry of Afghanistan, Uzbeks in Afghanistan, Orthographic Problems

Giriş

Afganistan'ın kuzeyi bilindiği üzere yaklaşık olarak bin beş yüz yıldır Türk yurdudur. Gerek yerli gerekse yabancı kaynaklarda bölge, çok defa *Bend-i Türkistan*, *Türkistan-ı Sagir*, *Cenubi Türkistan* gibi adlarla anılmıştır. Hâlihazırda bölgede Özbek ve Türkmen Türkleri yaşamaktadır. Özbekler ülkede üçüncü, Türkmenler ise dördüncü büyük etnik topluluktur. Bilhassa geçtiğimiz son yüzyılda ülkedeki başta totaliter idareden, ardından iç kargaşalardan dolayı Türk toplulukları ana dillerinde eğitim görememişlerdir.

Asırlarca başta Klasik Doğu Türk Edebiyatının kurucusu Ali Şîr Nevâî olmak üzere birçok Türk edip ve şairinin yetiştiği coğrafyada Türkçe, varlığını son yüzyılda edebî alanda esasen şiirde gösterebilmiştir. Afganistan'da resmi dil Derice-Farsçadır. Yakın dönemde kabul edilen kanun sayesinde azınlıklar yoğun oldukları bölgelerde sınırlı da olsa anadillerinde eğitim yapabilmektedir.

Afganistan Özbekleri, tarihî Klasik Doğu (Çağatay) Türkçesinin mirasçısı olarak hâlen dahi şiir dilinde geleneği sürdürmektedirler. Ancak geleneği sürdürürken öte yandan kuzeyde, Özbekistan Cumhuriyeti'nde gelişen yazı ve şiir dilinden de etkilenmektedirler.

Afganistan'daki Özbek ve Türkmen Türkleri hâlen dahi Arap alfabesi kullanmaktadırlar. Geçmişte yaklaşık bin yıl Arap alfabesi kullanan Türkistan coğrafyasında mevcut alfabe durumu şöyledir. Özbekistan ve Türkmenistan'da Latin; Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'da Kiril alfabesi, Çin hâkimiyetindeki Doğu Türkistan'daki Uygurlar ise tarihî Çağatay ve Osmanlı alfabesiyle hiç ilgisi olmayan ancak Arap alfabesine dayalı bir alfabe kullanmaktadırlar.

Bütün bunları dikkate aldığımızda diyebiliriz ki Klasik Doğu (Çağatay) Türk yazı geleneğini hem alfabe hem de yazım yönünden yalnızca Güney Türkistan'da (Afganistan) yaşayan Özbek ve Türkmen Türkleri sürdürmektedirler.

Afganistan Özbek şiirinin yazımında, klasik şiir geleneğinin, Deri-Fars dilinin, Özbekistan ölçünlü dilinin etkisi gibi değişik amiller önemli tutarsızlıklara yol açmaktadır.

Afganistan Özbekleri *dillerini Özbekçe, Özbekî, Türkî, Türkî-Özbekî, Türkçe-Özbekçe* olarak adlandırırılar.

Afganistan Özbeklerinin kullandıkları Arap alfabesi üzerinde de durmak lazımdır. Arap alfabesinin Türkçe için yol açtığı sorunlar Afganistan Özbek Türkçesi (bundan sonra AÖT denecektir) metinlerini okurken de karşımıza çıkmaktadır. Ünlüler konusundaki sorunları nispeten gidermek için alfabeğe birtakım eklemeler yapıldığını görüyoruz. Kapalı e için “ب”, o/ö için “و”, kef/gef ayrımı yapılmış ve gef için “گ” getirilmiştir. Ancak bunlar yeterli değildir. Mesela u/ü/v ayrımı yapılmamış hepsi vav “و” ile gösterilmektedir.

İşin ilginç yanı bu konuda da bir birlik görülmez. Mesela, elimizdeki *Altın Tâc* (1387) ve *Ərmânlər Küyi* (2012 m. / 1390 hurşîdî) kitaplarında bu kullanım söz konusuyken, bunlardan sonra basılan mesela *Bərg-i Dil* (1391 hurşîdî), *Hicrân Otı* (1393) gibi kitaplarda bu yenilikler görülmez.

Aynı durum sayıların ve tarih yazımında da görülür. Sayıların yazımında esasen Hint-Arap, nadiren de olsa Arap rakamları kullanılmıştır. Keza tarih yazımında da esasen İran ve Afganistan’da kullanılan ve literatürde Celalî takvim denen Kamerî-Şemsî takvim hâkimdir. Ancak zaman zaman hicrî veya miladî takvimin de kullanıldığı görülmektedir.

Bölgede Fars-Derî kültürünün ağırlığı çok güçlüdür. Bütün şairler Özbek Türkçesi ve Derîce olmak üzere iki dillidir. Bunu şiirlerde de görüyoruz. Ancak elimizdeki şiir kitaplarına baktığımızda adlarının *Hicrân Otı rubâî toplama*, *Altın Tâc*, *Bəhâr Ârzûsidə*, *Yaş Tolqunı*, *Ézgü Ərmânlər*, *Sén Üçün Yərəldim*, *İzləni Basıb Bargüm*, *Ézgü Niyət*, *Yürək Sirləri*, *Ərmânlər Küyi* (işaretili kelimeler yabancı) biçiminde öncelikle Türkçe sözdizimine uygun ve içlerinde yüzde yüz Türkçe adların bulunduğunu görmek sevindirici ve umut verici bir gelişmedir.

Elimizdeki bu eserleri incelediğimizde Afganistan Özbek şiir dilinde yazım birliğinin bulunmamasının çok önemli bir sorun olduğu tespit edilmiştir. Yazım birliği sorununun birden çok sebebi bulunmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir.

- 1) Çağatay yazımının devamı ve Osmanlı yazımının etkisi
- 2) Ölçünlü Özbekistan yazı dilinin etkisi
- 3) Ağız özellikleri

- 4) Kelime ve eklerin yazımında kullanılan arkaik unsurlar
- 5) Noktalama işaretlerinin yetersiz kullanımı

Yazım Nedir? Neden Önemlidir?

Türkiye Türkçesinde yazım kavramı yanında imlâ da kullanılır. Genel ağdaki TDK'nın *Güncel Sözlüğü*'nde yazım için "Bir dilin belli kurallarla yazıya geçirilmesi, imla" tanımlaması yapılmaktadır. Yazımın önemi hakkında Korkmaz vd. "Doğru yazma, doğru okumayı ve doğru anlamlandırmayı sağlar. İmlânın düzgünlüğü aydın olmanın göstergesidir. Bilerek yazmak, yazana güven verir." açıklamasını yapar (Korkmaz vd.: 219). Kişilerin yazarken aynı kurallara uyması diye tanımlayabileceğimiz yazım birliği, yazmaktaki amacın okur tarafından daha çabuk ve açık anlaşılmasını sağlar. Konuşma dili bölgeden bölgeye, kuşaktan kuşağa hatta kişiden kişiye değişebilir; ancak yazı dili böyle değildir, olmamalıdır da. Bir yazının hem aynı dönemde birçok farklı bölgeye hem de zamanlar ötesine hitap edebilmesi için yazımda birlik olması gerekmektedir.

Noktalama işaretleri de yazımla ilgili diğer bir meseledir. Noktalama işaretleri; yazının anlaşılmasını kolaylaştırmak, cümleleri ayırmak, anlamı etkili kılmak için kullanılır (Kantemir: 68). Öte yandan bilindiği gibi yazı dilinin temeli konuşma dilidir ve konuşma dilinde, tonlamalar yanında mimik, jest gibi vücut hareketleriyle, duraklama ve soluklanmalarla konuşmada meram desteklenir, eksiklikler tamamlanır. Oysa bu imkânlar yazı dilinde bulunmaz. İşte noktalama işaretleri, bunlar kadar etkili olmasa da yazıyı sözü geçen yönlerden destekler. Dolayısıyla yazım meselesi yanında noktalama işaretleri de önem taşır.

Tarihî Doğu ve Batı Türk Yazı Dillerinde Kullanılan Arap Kökenli Alfabe Yazım Farkları

Örneklere geçmeden önce tarihî Doğu ile Batı Türk yazı dillerinde kullanılan Arap alfabesine dayalı yazım farklılıklarının belirtilmesi yerinde olacaktır. Ancak yaklaşık bin yıl süren Arap alfabesinin kullanımının bu süre zarfında sabit olması beklenemez. Bundan dolayı elbette aşağıdaki tabloya aykırı kullanımlar bulunabilir. Biz burada genel farklılıklara işaret edeceğiz.

Doğu Türk (Çağatay) İmlası	Batı Türk (Osmanlı) İmlası
İkinci hecelerdeki a/e esasen elif ile gösterilir.	Esasen güzel h ile gösterilir. Ancak son ses değilse çok defa gösterilmez
Türkçe kelimelerde /s/ ve /t/ seslerinde yalnızca sin “س” ve te “ت” kullanılır.	Başta olmak şartıyla art-damak ünlülülerle sad “ص”, ön-damak ünlülerle sin “س”; art-damak ünlülerle tı “ط”, ön-damak ünlerle te “ت” kullanılır.
Sağır kef için daima nûn-kef “نک” veya nûn-gef “نگ” kullanılır.	Kef “ک” veya nadiren üstü üç noktalı kef “کٓ” kullanılır.
Türkçe kelimelerde hemen her ünlü gösterilir: sonra “سونکرا”	Daha çok kelime başında veya kelimeler uzadığında gösterilir: sonra “صگره”
Hal ekleri ile çokluk ekleri çok defa ayrı yazılır: güller “گل لار”, gülde “گلده”	Böyle bir durum söz konusu değildir: güller “گللر”, gülde “گلده”
Bilhassa /t/ ve /k/ sesi ikiz ünsüz gibi ise tek harfle gösterilir: attı “اتی”, ikki “کی”	Böyle bir kullanım söz konusu değildir: attı “اتی” veya “اتی” biçimindedir.

Bir hatırlatma, Doğu Türkçesinde görülen hal ekleri ve çokluk eklerinin çok defa ayrı yazımı yer yer diğer isim yapım ekleri veya fiil yapım ekleri için de söz konusu olabilmektedir.

Bu Çalışmada Kullanılan Eserler

Bu çalışmamızda esas olarak şu şiir kitaplarından yararlanılmıştır. Baştaki isimler aşağıdaki şairlerin lakaplarıdır. Örneklerde kaynakça lakaplara göre verilecektir.

Âğəh:	Əbdilhəmid Âğəh'in <i>Ərmənlər Küyi</i>
Câvîd:	Əhməd Cävîd İntizâr-i Cəvzcânî <i>Bərg-i Dil</i> ,
Kəyvân:	Kübrâ Kəyvân'ın <i>Altın Tâc</i>
Mətîn:	Mətîn-i Andôyî'nin <i>Bâğ-ı Lâlə-pôş</i>
Mûnis:	Əbdilxəlil Mûnis Əzîz oğli'nin <i>Hicrân Otı</i>

Yazım Tutarsızlıkları

Yazım konusundaki tespit edebildiğimiz tutarsızlıkları şöyle gruplandırabiliriz.

- Ünlülerin yazımında
- Ünsüzlerin yazımında
- Eklerin yazımında
- Yardımcı ünlünün yazımında

- Ağız özelliklerinin kullanılmasından kaynaklan tutarsızlıklar
- Arkaik unsurların kullanılmasından kaynaklanan tutarsızlıklar
- Noktalama işaretlerinin düzenli kullanılmamasından kaynaklanan tutarsızlıklar

Ünlülerin Yazımındaki Tutarsızlıklar

Ünlülerin yazımındaki sorunlar şu seslerde görülür:

- Yuvarlaklaşan /a/ sesinin gösterimi
- İkinci hecelerde bulunan ve günümüz ÖÖT’de “a” ile Türkiye Türkolojisinde “ä” veya “ə” ile gösterilen /a/ ile /e/ arası sesin yazımı (Bu ses çalışmamızda esas olarak /ə/ ile gösterilecektir.)
- Kapalı /e/ sesinin gösterimi
- Arapça ve Farsça kelimelerdeki kapalı /e/ sesinin gösterimi

Yuvarlaklaşan /a/ Meselesi

Arap harfli metinlerde, ÖÖT’de “o”, Türkiye Türkolojisinde “ä” ile gösterilen yuvarlaklaşan /a/ esasen elifle gösterilir. Ancak bu kurala uymayan yazımlar da karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki mısralarda geçen *yənaq* ile *qəbaq* aslında elifle gösterilerek *yanaq* ve *qabaq* olarak yazılmalıydı.

Lâlə yəñlġġ, gəh yənağġn küydürür

Gāh qaş u gəh qəbağġn küydürür (Āgəh: 13)

Aynı kelimeler şair Mətin’de ünlüler bakımında ÖÖT’de olduğu gibi yazılmıştır. Ancak bu defa da sondaki ünsüz, kaf yerine gayın ile yazılmıştır.

Ay yanağlör cılvəsıdən ay uyalur kök üzə (Mətin:238)

Nāz étmə mén gədānı sən asıb qaş u qabağ (Mətin: 181)

İkinci Hecelerdeki /ə/ Sesinin Yazımında Görülen Tutarsızlıklar

Yazımızın bu bölümünde Türkçe kelime veya eklerde bulunan ikinci hecelerdeki a/e seslerinin yazımıyla ilgili sorunları tam olarak göstermek için Arap alfabesindeki yazımın Latin harflerine aktarımında şu özel işaretler sadece bu bölümde kullanılmıştır:

- Yazıda gösterilmeyen sesler köşeli ayraç içinde,
- İkinci hecelerdeki a/e sesleri elif ile gösterilmişse ä, güzel he ile gösterilmişse æ, üstün ile gösterilmiş (varsayılmış) ise ə ile gösterildi. Üstünle gösterildiği durumlar aşağıda ayraç içinde belirtildi.

Körs[ə]t yüziğini lâlövəş yüziğini mén yüzl[ə]b öp[ə]y (Câvîd : 56)

Kélsæ gær husn u cəmâl u közl[ə]ri-ni körsätib (Câvîd : 58)

Kördüm yüräkiz məyli bilim yoligæ dáyim (Câvîd : 63)

Bilmædin sévdim yür[ə]kdin mén visâliñ sağımib (Câvîd : 59)

Aynı şekilde sonu /ə/ ünlüsüyle biten kelimelere ek geldiğinde bu sesin yazımı sorunludur.

An[ə]m əytgändæ anæñ sesi çıqdı (Câvîd : 62)

Söz konusu durum eklerin yazımında da görülür. Konuyla ilgili olarak fiilden fiil yapan *-mə-* olumsuzluk ekinin imlasındaki tutarsızlıklara örnek verilecektir.

Binâ-yi 'umrim içræ körmædim séndék pəri pəykær (Âgəh: 10)

Kéçæ[ə]r uyqu kəlmæg[ə]y aydın uzaq yulduz s[ə]n[ə]b (Câvîd : 56)

Bilmædim bir dæm qurbətiñ rægðæ qanım ay qızım (Kəyvân: 24)

toym[ə]g[ə]y aç, parl[ə]m[ə]s tañ tâ ki zəhmət körm[ə]sæ(Kəyvân: 29)

Bir diğər örnək isə şart ekinin yazımından verilecektir. Bu ekte sorun, esasen birinci ve ikinci teklik şahısların kullanımında görülmektedir.

Hurmət məhmânni qıls[ə]m mén al[ə]rm[ə]n mu səvâb

...

Əyt[t]i körsän bolmæg[ə]ys[ə]n mu xərab (Kəyvân: 5)

Türkçe Kelimelerde Kapalı /e/ Sesinin Yazımı

AÖT şiir dilinde /i/ ile kapalı /e/ sesi çok defa ayırt edilmez ve yazıda yâ harfi ile gösterilir. Ancak bu iki sesin ayırt edildiği metinlerde de yer yer klasik dönemin etkisiyle yanlış yazımlar görülmektedir. Mesela aşağıdaki mısırada *bir-* fiili aslında kapalı /e/ ile yazılmalıydı. Ancak gözden kaçmış, eski imlada olduğu gibi yâ ile gösterilmiştir.

Gâh birgäy iltifâtiñ méngä zəvq (Âgəh: 13)

Arapça ve Farsça Kelimelerdeki Kapalı /e/ Sesinin Gösterimi

Arapça ve Farsça kelimeler esasen özgün biçimiyle yazılır. Arapça ve Farsça asıllı kimi kelimelerdeki uzun /i/ sesleri ÖÖT'de kapalı e ile gösterilir: *şi'r* > *şér*; *lik* > *lék*. Bu durum kimi kitaplarda uygulamaya konan yeni yazımda gösterilmeye çalışılmış, ancak bazen bu düzeltme unutulmuştur. Mesela aşağıdaki *vələkin* alıntı kelime olmasına rağmen yazımı değiştirilmiş ve kapalı /e/ gösterilmiştir. Ancak bir diğər örnək *vəli* kelimesi de ÖÖT'ye göre

vələ olması gerekirken kurala uyulmamıştır. Bu da sistemin henüz oturmadığını göstermektedir.

Vələkin ildiz u bunyânimiz bir (Âgəh: 13)

Suhbətini istäyur könlüm, vəli (Âgəh: 13)

Ünsüzlerin Yazımındaki Tutarsızlıklar

Ünsüzlerin yazımıyla ilgili olarak esas sorun olarak daha Karahanlı-Harezmi-Çağatay dönemlerinde olduğu gibi aynı ünsüz yan yana gelince birinin yazılması durumu birçok şairde karşımıza çıkar. Aşağıda aynı sayfada *əyt-* “söylemek” fiilinin iki farklı yazımı görülmektedir.

Dilbərə dedim yüziñdən al niqâb

Əytdi alsəm şərmsârdur âfitâb

Əyt[t]im algil kim yüziñni bir körəy

Əyt[t]i körsəñ bolmægəysən mu xərâb (Kəyvân: 5)

Tənimgə işq oti urdi və két[t]i təşlədi sévgim (Câvid: 68)

İk[k]imiz bir yəqadən baş çıqərgən (Âgəh: 20)

Klâsik Doğu Türk yazı dilinde Türkçe kelimelerin yazımında esas itibarıyla art-damak ön-damak /t/ ayrımı yoktur. Bu durum Afganistan Özbek yazı dili için de geçerlidir. Ancak istisna olarak art-damak /t/ sesinin *ti* (ط) ile yazıldığı görülmektedir. Aşağıdaki mısralarda geçen *tur-* fiili *te* (ت), *toy* kelimesi ise *ti* (ط) harfi ile yazılmıştır.

Turub hər subh u âqşâm pəyläsəm mu

Yəsənib toy-gə kəlgən qızlăr içrə (Câvid : 62)

Eklerin Yazımındaki Tutarsızlıklar

Eklerin yazımındaki çok şekillilik iki sebepten kaynaklanmaktadır. İlki ekin bünyesindeki ünlüyle, ikincisi ise ekin geldiği tabana bitişik yazılıp yazılmamasıyla ilgilidir.

Eklerin Bünyesindeki /ə/ Ünlüsünden Kaynaklanan Tutarsızlıklar

Bu konu, bir ölçüde yukarıda *İkinci hecelerdeki /ə/ sesinin yazımında görülen tutarsızlıklar* başlığı altında incelenmişti. Burada sorunlu bütün ekleri incelemek mümkün değildir. Bu sebeple içerisinde /ə/ sesi bulunan +lə- isimden fiil yapma, -gən sıfat fiil ve geçmiş zaman, -

gəy geniş-gelecek-istek, *-məy* olumsuz zarf-fiil, *-əy* 1. teklik şahıs emir-istek eklerinin yazımında görülen tutarsızlıklardan verilen örneklerle yetinilecektir

İlk sorun ünlünün gösterilmemesi veya gösterilirken güzel h veya elif ile yazılmasından kaynaklanmaktadır.

+lə- isimden fiil yapma eki

Muəbbət nəğməsini küyləgen tərinqə sələmnâ

...

“Nevâî” tərzin izləb yazğan eşÖâriŋge sələmnâ (Mətîn: 171)

-gən sıfat fiil ve geçmiş zaman eki

Yiğləgən hâlim üçün ul kəcə ay kündüz quyaş

Yégənim zəhər içgənim qan yürgənim dévânə-dék (Mûnis: 15)

-gəy geniş-gelecek-istek eki,

Kəcələr uyqu kəlməgəy aydın uzaq yulduz sənəb (Câvid : 56)

Gâh birgəy iltifâtiŋ méngə zəvq (Âgəh: 13)

-əy 1. teklik şahıs emir-istek eki,

Bâğiŋ étəkiğə barib yoliŋni kündüzləb öpəy

Hiŋmâyî rənglik saçləriŋ qolim tərəğ äyləb tərəy (Câvid : 56)

-məy zarf-fiil eki

Dâd qoyib bédâr qilgəndə cəfâ qılməy nətəy

Küysə köŋlim dərd ara yiğləb nəvâ qılməy nitəy (Kəyvân: 31)

Əfsûs, yüz əfsûs körünməy kətibdur (Âgəh: 21)

Eklerin Bünyesindeki Dar Ünlü Kullanımından Kaynaklanan Tutarsızlıklar

ÖÖT’de *bulut*, *burun*, *unut-* gibi kalıplaşmış kelimeler hariç, ikinci hecelerde dar-yuvarlak ünlü genellikle bulunmaz. Çağatay döneminde bilhassa çekim eklerinde, dudak uyumundan dolayı görülen ikinci hecelerdeki dar-yuvarlak ünlüler, ÖÖT’de düz-dar ünlüye dönüşmüştür. Bu durum AÖT şiir dilinde de hâkimdir. Ancak yer yer arkaik biçimlerin kullanılmasından ötürü tutarsızlıklarla karşılaşırız.

Yalguz yoq uniŋ qulağıme sözi leziz (Mətîn: 258)

Külərler âh bu yalguzligiŋge bülbüller (Mətîn: 175)

Sésin ésütsəm bəxôd bolərmən (Câvid: 64)

Éşitdim sévği âvâzin sévimli gül-Öüzâriqden (Mətîn: 244)

Səndə bâr nərsə kişidə bolməsun ‘âləmdə yoq (Mûnis: 14)

ŞéÖrim nége bolmesin gözəl kim (Mətîn: 193)

Tüşübdür gül kəbi méhriq otğə köñil ‘ışqıñdin (Câvid: 71)

Husn-i metləÖ vèh, né taq zəbâ tüşibdir şəÖride (Mətîn: 203)

Ünsüz Uyumundan Kaynaklanan Tutarsızlık

ÖÖT’de yapım eklerinde görülen ünsüz uyumu, çekim eklerinde bulunmaz. Bu durum AÖT yazı dili için de söz konusudur. Ancak nadiren de olsa AÖT şiir dilinde ünsüz uyumu görülmektedir. Bu da yazıda tutarsızlıklara yol açmaktadır. Aşağıda görülen geçmiş zaman ile bildirme ekinde görülen tutarsızlıklar örneklenmiştir. Görülen geçmiş zaman eki ÖÖT’de daima +*di*, bildirme eki ise +*dir* biçimindedir. AÖT şiir dilinde ise yer yer ya söyleyişin yazıya aktarılması yahut da klasik yazımın etkisiyle ünsüz uyumunun gösterilmesinden dolayı yazımda tutarsızlık oluşmaktadır.

Həsətiñdə yığlədım qan dəm-bə-dəm, kél értəraq

Ortənib həcəriñdə çox çektim ələm, kél értəraq (Mətîn: 182)

Uluğ Témur vəsfın küyləmaqqa xâmə tébrətdim

Qulağımğə xırəd əhsəntu déb fərhətli dəm cékdi (Mətîn: 248)

Ot tüşti yürəkimdə muhəbbət qədəmidən (Câvid: 63)

Xöblər içində yoqtur séniñ-dék yâriñ méniñ-dék (Câvid: 64)

Méniñ hâlim şu yəñliğ-dir , əgər sén əyləsəñ bāvər (Âgəh: 10)

Ekin Geldiği Tabana Bitişik Yazılıp Yazılmamasından Kaynaklanan Tutarsızlıklar

Bu durum isim çekim eklerinden esasen hal eklerinin yazımında sıkça görülür. Hal eklerinin yazımındaki tutarsızlıklar da esas itibariyle dört noktada söz konusudur.

Çağatay döneminde olduğu gibi, hal eklerinin bir edat gibi ayrı yazılması geleneği sürdürülmektedir. Ancak günümüz Afganistan’daki Özbek yazımında, eski gelenek yanında

tıpkı Osmanlı sahasında olduğu gibi bu ekler bitişik de yazılabilmektedir. Keza eklerin ünlüleri de tıpkı Osmanlı yazımında olduğu gibi zaman zaman yazılmamaktadır.

Öte yandan hal ekleri dışında çokluk ve bildirme eki yanında yapım eklerinin yazımında da yer yer tutarsızlıklar görülür. Sırasıyla bu durumları örnekleyelim.

Not: Bu bölümde, metinde ekler, kelimeye bitleştirilmiyorsa bu durum kısa çizgi (-) işareti ile gösterilecektir.

+dən Çıkma Hali Eki

Çıkma halin ÖÖT'de +dən biçimindedir. ÖAT'nde esasen böyledir. Ancak ekin bitişik veya ayrı yazılması veyahut arkaik +din biçiminin de kullanılması yazımda tutarsızlığı yol açmaktadır.

Məcnûn-dək nigârimdən çöl içræ fiğân ayløb

Nəcd tâğidæ yârim-dən dévânə bolıb yürdim (Mûnis: 19)

Bilmædiñ sévdim yuræk-din mén visâliñ sağınıb

Ləb-ləriñ-din öpsəm u hâl-i ləbiñ çəkkäsiden (Câvid : 59)

+də Bulunma Hâli Eki

Bulunma hali ile ilgili olarak sorun, esasen ekin bitişik yazılıp yazılmamasıdır. Bu ekin ünlüsü çok defa güzel h ile gösterilir; ancak nadiren de olsa elif kullanılır.

Sən-də bar nərsæ kişidə bolmæsun 'âlmədə yoq (Mûnis: 14)

Dâd qoyib bédâr qilgən-də cəfâ qılməy nətəy

...

Çərəsiz kəs tész zəmândə yâr firâqin közdə tut (Kəyvân: 31)

+gə Yönelme Hâli Eki

Yönelme hâlinde iki sorun karşımıza çıkar. İlki ekin bitişik yazılıp yazılmaması konusundaki tutarsızlık. Bu durum aynı sayfada hatta aynı beyitte karşımıza çıkar.

Kördüm yüräkiz məyli bilim yoligæ dâyim

Közim-gə köringən-də qızıl yüzləri zəbâ (Câvid : 63)

Ot salıb cismim-gə asru qıldı cânım bəqarâr (Kəyvân: 26)

İşq məydânigə qoydım tâ qədəm-ni ustuvâr (Kəyvân: 26)

Yönelme hâliyle ilgili ikinci sorun ise esasen +gə kullanılırken ekin arkaik biçiminin de yer yer kullanılmasıdır. Aşağıdaki örnekte aynı ek, üçüncü teklük şahıs iyelik eki üzerine ilkinde ayrı, diğerinde bitişik yazılmıştır.

Bérmægil köñil bu dünyâ vu aniñ zêbâsi-ğæ

‘İşq yoligæ baræsis bu yol fânâsi sévgili (Câvîd: 58)

Belirtme Hali

Belirtme hali ekinde temel sorun ekin bitişik veya ayrı yazımın kuralsız oluşudur.

Qıldı hicrân otidê cismim-ni biryân bâr – bâr (Kəyvân: 27)

Basimni égib boynidəgi şərşər birlə (Kəyvân: 29)

Körsət yüzini-ni lâləvəş yüzini mén yüzləb öpəy (Câvîd : 56)

Benzetme Hali

Eski Türkçedeki teg “gibi” edatı, daha Çağatay döneminde benzetme hali ekine dönüşmüştü. Aynı durum ÖÖT ile AÖT için de geçerlidir. Ancak bu ekin yazımında da bitişik veya ayrı yazılmasından kaynaklanan tutarsızlıklar söz konusudur.

Kéçələr aydék kilib bolgəy mukin vəsliz nəсіб (Câvîd: 60)

Ay-dék yüzini méngə açər mu qəyğu qaçər mu (Câvîd: 64)

Çokluk Ekinin Yazımı

Çokluk eki de bir hal eki olmamasına rağmen bitişik veya ayrı yazılabilmektedir.

Ĥirmâyî rənglik saç-ləriñ qolim tərağ äyləb təräy (Câvîd : 56)

İkki közimdən rəvân bu kətgəniñdən yaşlərim (Mûnis: 6)

Muqavnəs qaşləriñdən örgiləy, nəziñgə səlləmnə (Âgəh: 1)

Çoqalməs éndi çumçuq-lər çəməndə bərg u bârimni (Kəyvân: 31)

Kirpikləriñ oqıdən köñlim nizâr ékən kü (Kəyvân: 33)

Çokluk ekinin ünlüsü metinlerde çok defa hiç gösterilmez yani üstünle okumayı gerektirir; seyrek de olsa elif ile gösterilir.

Həq rəhmətidən bolur köñüll[ə]r şädáb (Mətîn: 255)

Közlärni yaruqtgəli kətirgil səvğa (Mətîn: 255)

+lik Isimden Isim Yapma Ekinin Yazımında Tutarsızlık

ÖÖT'de *+lik* isimden isim yapma eki *tuzluq* gibi kalıplaşmış kelimeler dışında tek biçimlidir. Aynı durum AÖT için de geçerlidir. Ancak bitişik yazılıp yazılmaması konusunda tutarsızlıklar görülür.

Zərrəçə lutf əyləsəñ aydin-ligi köñil açər

İstəgim sən yağtilik saçın hilâliñ sağınib (Câvîd: 59)

Fiilden Fiil Yapan Olumsuzluk Ekinin Yazımında Tutarsızlık

Fiilden fiil yapan olumsuz ekinin yazımında tutarsızlık iki yönden karşımıza çıkar. İlki ekin ünlüsü elifle veya güzel h ile gösterilebilir. Yer yer yazılmayarak üstünle okunduğu da olur.

Cânân yüzige, dâmlâm, urmāñ şəppât (Mətîn: 256)

Ötkizme inim leyl u nehâriñni ‘çebes (Mətîn: 256)

Toymlə]gəy aç, parləməs tañ tâ ki zəhmət körm[ə]sə (Kəyvân: 29)

İkincisi ise seyrek de olsa ekin bitişik veya ayrı yazılmasından kaynaklanmaktadır.

Öz tiliz heğiz unut-m[el]ñ sâhib u aqa bolub (Câvîd: 74)

Qoli bilmegən iş xəmir çyleğəndə (Câvîd: 75)

Bildirme Eki Meselesi

Bildirme eki ÖÖT'de *+dir* biçimindedir. Ancak AÖT şiir dilinde çok defa arkaik *+dur*, nadiren de *+dir* biçiminin kullanıldığı görülür. Yine fazla olmamakla birlikte arkaik *+durur* yanında ekin ünsüz uyumuna girmiş *+tur* biçimi de karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki örnek aynı şairin aynı şiirinde arka arkaya gelen beyitlerde iki biçimin; hatta daha eski *érür* biçimbiriminin de aynı beyitte bulunduğu görülmektedir. Ayrıca ek bitişik veya ayrı yazılabilmektedir.

Bu ikki ézgü sifətlərgə muttəsif kindür

Uluğ Nəvâi érür déb bələnd çək âvâz! (Mətîn: 225)

Éygü sifätini hər nəçə küyləsəm azdir

Ki bərçə küçli suxən-vərlər icrədir mumtâz (Mətîn: 225)

Xöblər içində yoqtur séniñ-dék yâriñ méniñ-dék (Câvîd: 64)

Méniñ hâlim şu yəñliğ-dir , əgər sən əyləsəñ bāvər (Âgəh: 10)

Yardımcı Ünlünün Yazımında Görülen İkilikler

Yardımcı ünlünün yazımında esas olarak ÖÖT’de olduğu gibi düz-dar /i/ ünlüsü kullanılır. Ancak yardımcı ünlü, yer yer Çağatay döneminde olduğu gibi dudak uyumuna sokulabilmektedir.

Məst bolib ‘ışqındə cānim kəf urub külsəm édi (Mûnis: 10)

Qaşındə büküb tiz örgənür ‘ilm ulus

Yurtındə büyük ‘âlim u dānâ boləsən (Mətîn: 268)

Kelimelerin Yazımındaki Sorunlar

Kelimelerin yazımıyla ilgili olarak şu sorunlar karşımıza çıkmaktadır:

- aynı kelimenin birden çok biçimde yazılması
- ayrı yazılması gereken kelimeler birleşik yazılması

Aynı Kelimenin Birden Çok Biçimde Yazılması

Bu durumun anlaşılması için burada birkaç örnekle yetinilecektir.

Ne soru zamirinin iki biçimde *né* ve *nä* olarak yazılması hemen bütün eserlerde görülmektedir.

Ki mén dərmandəmən nédür ‘ilâcim, əy pəri pəykər!

Nä hüşim bar u nä fikrim, nä idrâk u nä tədbirim (Âgəh: 10)

Birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin yazımında ikilik görülür.

Mén kibi dévânə bolgən kim bu ‘ışqniş bağıdæ

Bolsæ kim mændék bu yoldæ yürməsun yəprağıdæ (Mûnis: 12)

ÖÖT’deki *könül* “gönül” kelimesi iki farklı şekilde karşımıza çıkar.

Könül mulkini təsxîr étdiñ əndâziŋgə səlləmnâ (Mətîn: 169)

Könül quşi təpinur buzuğ köksim ara (Mətîn: 256)

ÖÖT’deki *tänbur* kelimesi Mətîn’de iki farklı biçimde karşımıza çıkar.

Dənburə çəliş fənidə mumtâz érdi (Mətîn: 278)

Dəmburəni u çələrdi məst u şâd (Mətîn: 279)

Ayrı Yazılması Gerekirken Birleşik Yazılan Kelimeler

Yaygın olmamakla birlikte aslında ayrı yazılması gereken kelimeler birleşik yazılabilmektedir. Bu durum metinde bitişik yazılan kelimelerin aralarına kısa çizgi konarak gösterilmiştir.

Xeşte cismim tamiride cōş urib-qan qozğelur (Meñin: 176)

Yeqreterdi dil-quşi guftârini (Meñin: 279)

Arkaik Unsurların Kullanılmasından Kaynaklanan Tutarsızlıklar

Bilindiği gibi Güney Türkistan; Ali Şîr Nevâî, Hüseyin Baykara gibi klasik dönemin büyük şairlerinin yetiştiği bölgedir. Hâlen dahi bu bölgedeki şairlere klâsik döneme ait söyleyişler, kelimeler veya gramer unsurları estetik gelmektedir. Kültür devrimi yaşamadıkları için geçmiş ile bağları kopmamış, hâlen aynı zevki paylaşmakta, ilaveten klasik döneme ait metinleri anlayabilmektedirler. Bugün için arkaik kabul edilen unsurlar onlar için anlaşılır gelmektedir. Aslında aynı durum günümüz Özbekistan şiir dili için de geçerlidir. Bu durumu daha önce “Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri” başlıklı bildirimizde örneklerle ortaya koymuştuk (Tolkun 2013). Ne var ki bu arkaik unsurlar aşağıda örneklerde de görüleceği üzere aynı zamanda yazım sorunlarına yol açmaktadır.

Arkaik unsurlar hem kelime hem de ek temelinde sorunlar yaratmaktadırlar. Burada tek örnekle yetineceğiz. ÖÖT artık *u* olarak kullanılan 3. teklik şahıs ve işaret zamiri için yer yer arkaik *a+ biçiminin de sıkça kullanıldığı görülmektedir.

Démæ kim mæn lâyıqım sæn ungæ lâyıq bolmæsæn (Mûnis: 8)

Qançâ kezdim qançâ yil yürdim âni tapalmædim (Mûnis: 19)

Benzer biçimde metinlerde *bu / bul*, *şu / şul*, *oşə / oşəl* “şu, o” zamirleri çok defa karışık olarak kullanılmaktadır.

Eklerde Arkaizmden Kaynaklanan Yazım Sorunları

Geleneğin etkisiyle eklerde arkaizm çokça karşımıza çıkar. Bu konuya önceki bahislerde yer yer değinilmiştir. Burada iki örnekle yetinilecektir.

İkinci teklik şahıs emir-istek pekiştirme eki, ÖÖT’de artık *-gin* biçimindedir. Ancak arkaik *-gil* de oldukça işlek biçimde karşımıza çıkar.

Bérmægil köñil bu dunyâ vu aniñ zébâsiğæ

Yâr kélsæ sén quvangin kim cəfâsi sévgili (Câvîd: 58)

Xırâm ayləgin silkinib sevdiğim (Mətîn: 252)

Közlərnî yarutgəli kətirgil savğə (Mətîn: 255)

Benzer durum çıkma hali ekinde de görülür. Bazen aynı mısradaki ikili biçimle karşılaşırız.

Ləblərinğdin öpsəm u hâl-i ləbiñ çəkkäsîdən (Câvîd : 59)

Ağız Özelliklerinden Kaynaklanan Sorunlar

Karluk grubu Özbek ağızlarında ikinci çokluk şahsı belirten eklerdeki /ŋ/ sesi çok defa erir: ±(i)ŋiz > ±iz Ancak bu durum ÖÖT’de gösterilmez. Afganistan Özbek şiirinde de bu kurala genellikle uyulur. Ancak aykırı örnekler de karşımıza çıkar.

Oqıdim äy dilistânım bitkən érdiz şé‘r-i nâb (Kəyvân: 5)

Mén yolizdə cân bərişdi qılməgənmən ictinâb (Kəyvân: 5)

Bolməsə vəsl visäliz fânî dünyədə nəsîb (Câvîd : 58)

İkki köziz məvcləri dilgə pəyâm əyləb əsər (Câvîd: 60)

Afganistan Özbek ağızından dolayı hal eklerinin kullanımında farklılıklar görülür. ÖÖT’de *bâğıgə kir-* şeklinde yönelme haliyle kullanılan *kir-* fiili aşağıdaki mısradaki bulunma haliyle kullanılmıştır.

Çu ‘işqin bâğıdə kirdim gözəllik gūnçə kördim (Kəyvân: 2)

ÖÖT’de *qaygə bar-* şeklinde yönelme haliyle kullanılan *bar-* fiili aşağıdaki mısradaki bulunma haliyle kullanılmıştır. Kıpçak grubu lehçelerde görülen bu durum belki de bölgedeki Özbeklerin bir kısmının Kıpçak soylu olmasından kaynaklanmaktadır.

Qaydə barsəm sorəsəm Məcnûn-sifət dévânəmən (Mûnîs: 7)

ÖÖT’de çekim eklerinde ünsüz uyumu -en azından- yazıda gösterilmez. +*dən*, +*də*, -*di* gibi ekler daima tek biçimli yazılır. Ancak bölge şairlerinin dilinde bu eklerin kimi zaman ünsüz uyumuna sokulduğu görülmektedir.

Ot tüşti yüräkimdə muhəbbət qadəmi-din (Câvîd : 63)

ÖÖT’deki *munçağ* “boncuk” kelimesi bölgedeki telaffuzuyla yazılabilmektedir.

Yaşıl və qızıl, qabqarə munçağıdən öpsəm (Kəyvân: 29)

Mumkin érməs bolsə tēj dur birlə minçağ Özbəgim (Mətîn: 236)

Hem ağız özelliği hem de arkaizm kabul edilebilecek bir diğer durum da çok heceli kelimelerin sonunda görülen k ~ g nöbetleşmesidir. ÖÖT’de *uluğ*, *yaruğ* gibi kalıplaşmış

kelimeler hariç çok heceli kelime sonlarında /k/ kullanılır. Ancak AÖT şiirinde aykırı örneklerde karşımıza çıkar.

Méhriden ilhâm alıb çéktim qalem vepraq üze (Mətin: 184)

Mətin élgidə xâmə veprağ üzrə məst olib oynər (Mətin:224)

Kimi zaman ÖÖT’de bulunmayan mahalli kelimeler de kullanılır.

Tərəhhum qıl déb étdim ‘ərz-i mətləb, milğırəb küldi (Âgəh: 1)

Noktalama İşaretlerinin Kullanımındaki Yetersizlik

AÖT şiir dilinin yazımında noktalama işaretleri fazla kullanılmaz. Nokta çok nadir görülür, virgül yer yer karşımıza çıkar. Şiirde ilginç biçimde vurgulanmak istenen unsur tırnak yerine ayraç imi içinde verilir. Ancak alfabedeki sorunları gidermek amacıyla alfabe birtakım eklemelerin yapıldığı baskılarda noktalama işaretlerinin de yeterli seviyede olmasa da kullanılmaya çalışıldığını görüyoruz. Bu tür baskılarda Arapça veya Farsça kelimelerin okunmasını kolaylaştırmak amacıyla kimi zaman üstün işareti de konabilmektedir.

Aşağıdaki ilk örnek noktalama işaretlerinin nadiren, diğeri ise işaretlerin düzenli kullanıldığı eserden verilmiştir.

Bir Öumr edəb səfhəsige iş étdim

Éldən alıb ilhâm, eşerlər bitdim

Bul kün mənə iftixâr mundən ötməs

Köñül tolə méhrdin quvanib kétdim (Mətin: 265)

Tərəhhum qıl dép étdim ‘ərz-i mətləb, milğırəb küldi,

Dedim Âgəh, təmənnâ étgən âvâziŋgə səlləmnâ (Âgəh: 1)

Sonuç

Görüldüğü üzere Afganistan Özbek şiiri yazım meselesinde oldukça sorunludur. Bu sorunlar gerek geçmişten gerekse günümüzdeki farklı etkenlerden kaynaklanmaktadır. Ancak bizce bu durumun en önemli sebebi ülkede Özbek Türkçesinin eğitim alanında etkin kullanılmamasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla Özbekistan yazı dili bu ülke şairlerini de etkilemektedir. Mevcut şiir kitaplarını incelediğimizde bu konuda bir birlik sağlanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Ancak yine de bütün bu istek ve çabalara rağmen bu konuda istenen noktaya henüz gelinememiştir.

Kaynakça

- Əbdilhəlil Mûnis Əzîz oğlu (1939/2014). *Hicrân Otu*. Səməngân: Aybek közgüsü.
- Əbdilhəmîd Âgəh (1390/2012). *Ərmânlər Küyi*. Mezârişerif: Dôstân Basməhânəsi
- Əhməd Câvid İntizâr-i Cəvzcânî (1391 hurşîdî). *Bərg-i Dil*. Şibirgân: Firîğûniyân
- Kantemir, E. (1997). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Ankara: Engin.
- Qarash, M.Y. (2015). *1900-2000 Yılları Arasında Güney Türkistan (Afganistan)'da Özbek Türkçesiyle Yazan Şairler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korkmaz, Z., Ercilasun, A. B., Zülfikar H., Parlatır, İ., Akalın, M., Gülensoy, T., & Birinci, N. (2001). *Yüksek öğretim öğrencileri için türk dili ve kompozisyon bilgileri*. Ankara: Yargı.
- Kübrâ Käyvân (1387 hurşîdî): *Altın Tâc*. Mezârişerif: Uluğ Bég Mətbəsi.
- Mətin-i Əndôyî (1379/2000). *Bâğ-ı Lâlə-pôş*. Belh: Mərkəz Nəşriyâtı.
- Selahittin, T. (2013)“Yaşayan Çağatayca veya İki Dilli Özbek Şiiri”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-24 Ekim 2008*, 4. Cilt, Ankara: TDK, s. 4235-4246.

Extended Abstract

Northern Afghanistan, which appears in historical sources with names like 'the embankment of Turkestan', 'Lower Turkestan', 'Southern Turkestan', has been populated by Turkic peoples for almost one thousand and five hundred years. The region is still mainly populated by Uzbeks and Turkmens. Uzbeks are the third largest ethnic group in the country and the Turkmens the fourth. Particularly in the last century Turkic peoples have been deprived of education in their mother tongue as a result of totalitarianism and internal disorder. Here at in the region, where Ali Sher Navai and Husayn Bayqara the founders of Eastern Turkic Literature had produced their work and which had been a centre of Turkic literature for centuries, Turkic has mainly become a language of poetry in the last century. The official language in Afghanistan is Dari=Persian. The minorities have obtained the opportunity to conduct education in mother tongue with a recent regulation.

Uzbeks of Afghanistan, who are inheritors of the Classical Eastern (Chagatai) Turkic, still maintain the tradition of poetry. However, they also are under the influence of the written and poetical language developing in the north in the Republic of Uzbekistan.

Uzbeks and Turkmens in Afghanistan are still using the Arabic script. The contemporary situation in the use of scripts in the modern-day Turkestani republics, where the Arabic script had been used for almost a millennium in the past, is as follow: the Latin script is used in Uzbekistan and Turkmenistan, the Cyrillic script in Kirgizia, Kazakhstan and Tajikistan. In the Chinese controlled autonomous republic in Eastern Turkestan an Arabic based script, which has nothing to do with the historical Chagatai and Ottoman alphabets, is used.

When all these are taken into consideration it could be said that Classical Eastern (Chagatai) Turkic written language is maintained only in Southern Turkestan (Afghanistan) by Uzbeks and Turkmens.

It is seen that significant dualities and contradictions are present in the Uzbek poetical language of Afghanistan as a result of influences from various sources like the classical poetry tradition, the Dari-Persian language and the standard language of Uzbekistan.

Mainly poet books are utilised in this article. *Ərmānlər Küyi of Əbdilhəmid Ağah*, *İntizâr-i Cəvzcânî Bərg-i Dil of Əhməd Cāvîd*, *Altın Tâc of Kübrâ Kəyvân*, *Bâğ-ı Lâlâ-pôş of Mətîn-i Andôyî'nin* and *Hicrân Otı of Əbdilxəlil Mûnis Əzîz oğlu*.

Orthography, which means “putting of a language in to writing with certain rules”, is one of the key provisions of literature for both the things written to be understood by everyone who knows that language and to be carried beyond the times. When we examine the above poetry books, it is seen that orthography problem therein is considerably big.

The orthography problems in Afghanistan Uzbek poetical language mainly arises from the following causes. Traditional orthography, Ottoman orthography, the effect of Uzbekistan standard language; local pronunciations, archaism and lastly not use of punctuation marks orderly and in place.

In these literary works writing of vowels, writing of consonants, writing of suffixes, writing of auxiliary vowels, insufficiency of punctuation marks are the main problems that are detected.

As far as we see, there are two variants of the Arabic origin alphabet which is used by the Uzbek people in Afghanistan. The first is traditional alphabet, that is variant which has been used for centuries and the second is the variant in which some signs are added to existing letters in order to meet the vowel and consonant need of Turkish.

The second alphabet couldn't be applied to all literary works which are being published. Let's give an example about this alphabet. In the classical alphabet, both /i/ and covered /e/ sound were being shown with the yâ (ی) letter that is in the Arabic alphabet. In the second alphabet, these are discriminated and “پ” letter is added to the alphabet for covered /e/ sound.

When we examine the said poetry books, it is seen that there is no consistency in writing of the vowels. For example, it is seen that /ə/ sound is not written sometimes and it is provided with sometimes alif (ا) letter and sometimes with ha (ه) letter. In so much that the same suffix may be seem to be written in two different forms sometimes on the same page, same couplet, even in the same verse.

Turkish, as it is known, is an agglutinative language. The difference of suffixes in our language from the prepositions which have the same functions with them is suffixes are written adjacent to the words to which they are added where the prepositions are written separate. Eastern Turkish has started to use the Arabic alphabet already in Karakhanid period and many suffixes were written separately as preposition already in that period. This practice still shows its effect on the writing. There is not a unity in practice with regard to this matter. Uzbeks of Afghanistan may write many suffixes mainly being the case suffixes by adding or without adding to the relevant word.

The labial harmony and consonant harmony which exist in Turkey Turkish do not exist in Uzbekistan standard language. The same situation is also seen in the literary works of Uzbeks of Afghanistan. However, it is observed that suffixes are partly included in to labial and consonant harmony. Consequently, this causes another problem in written language.

Also a significant problem is use of archaic components either as work or suffix with the effect of classical literature. Another problem is putting down in to writing of local pronunciations.

Lastly, not use of punctuation marks adequately and orderly in the above mentioned books is another orthography problem.

As far as we can see, Uzbeks of Afghanistan tries to provide unity in writing of the literary works. Nevertheless, this issue is at the stage of beginning yet.